

ISSN 2349-638X

REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

MONTHLY PUBLISH JOURNAL

VOL-II

ISSUE-
VII

JULY

2015

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- editor@aiirjournal.com
- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

मराठवाडा जलसिंचन व पाणलोट क्षेत्राचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.सुनिता शंकरराव शिंदे

सहयोगी प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व

भूगोल विभाग प्रमुख,

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय,

लातूर

◆ प्रस्तावना :

मागील 65 वर्षांपासून आतापर्यंत जलसिंचन विभागामार्फत महाराष्ट्र शासनाने कामे केली मात्र 2012 मधील दुष्काळाच्या वेळेस मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांना मोठा फटका बसला पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणे अत्यंत आवश्यक आहे. वर्षातून चार महिने पाऊस पडतो मात्र या पाण्याचा उपयोग बाराही महिने केला जातो. मोठे प्रकल्प, मध्यम प्रकल्प व लघुप्रकल्पाच्या साह्याने पावसाचे पाणी आडविणे आवश्यक आहे. मागील वर्षी पडलेला दुष्काळ 1972 पेक्षाही भयानक होता. पाऊसाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे भूजल पातळी कमी झाली आहे. 2012 मध्ये राज्यातील 114 तालुक्यात 75% पेक्षा कमी पाऊस पडला आहे. त्यामुळे भूजल पातळीत मोठी घट झाली. मराठवाड्यातील औरंगाबाद जिल्ह्यात भूजल पातळी 36 फुट, जालना 34, परभणी-32, हिंगोली-20, उस्मानाबाद-35, लातूर - 18 व बीड -28 फुट पाण्याची पातळी खाली गेली आहे. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर 65 वर्ष होऊन देखील आपण जमिनीत पाणी मुरवून दुष्काळावर मात करू शकत नाही. महाराष्ट्र जल प्राधिकरण 2005 नुसार जायकवाडीत पुरेसे पाणी असल्याशिवाय वरील धरणांना पाणी अडविता येत नाही मात्र सध्या जायकवाडीवरील धरण अगोदर भरून घेतात नंतरच पाणी खाली येते यामुळे दोन वर्षांपासून जायकवाडीत पुरेसा जलसाठा होवू शकत नाही. मागील अनेक महिन्यांपासून जायकवाडीत पाणी सोडण्यासाठी न्यायालयीन व राजकीय लढा सुरू आहे तरी देखील वरून जायकवाडीत पाणी सोडण्यात आलेले नाही. मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासाचा अनुशेष भरून काढावयाचा असल्यास मराठवाड्यातील पाणलोट क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक आहे.

◆ महाराष्ट्रातील जलसिंचनाची स्थिती :

खालील तक्त्यात राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र किती आहे हे मागील 50 वर्षांच्या आकडेवारीसह दर्शविले आहे.

तक्ता 2 : मराठवाड्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र

	सिंचित क्षेत्र				(000 हेक्टर)
वर्ष	विहीरी	जलसंपदा	निव्वळ क्षेत्र	एकुण क्षेत्र	सिंचनाची टक्केवारी
		विभागाद्वारे सिंचित क्षेत्र			
1960-61	595	477	1072	1220	6.5
1990-91	1672	999	2671	3319	15.2
2000-1	2262	987	3249	3852	17.8
2001-2	2146	990	3136	3727	17.8
2002-3	2145	1071	3216	3806	17.8
2003-4	1914	1030	2944	3636	18.2
2004-5	1942	1001	2993	3635	16.4
2005-6	2077	1070	3147	3810	16.4
2006-7	2109	1137	3246	3958	16.9
2007-8	2151	1130	3311	4037	17.6
2008-9	215	1140	3255	3970	17.9
2009-10	2159	1162	3321	4050	17.7

◆ स्त्रोत महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल - 2012-13, पान - 106.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, 1960-61 मध्ये 4.77 लाख हेक्टर जमिन जलसंपदा विभागामार्फत सिंचित होती व एकूण सिंचनाखालील क्षेत्र 6.5% ऐवढे होते. 2000-01 मध्ये जलसंपदा

विभागामार्फत सिंचित क्षेत्र 9.87 लाख हेक्टर होते. 1.75 लाख हेक्टर ने वाढून 2009-10 मध्ये 11.62 लाख हेक्टर झाले आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, मागील दहा वर्षात राज्यातील सिंचित क्षेत्रामध्ये 0.1 %/ ऐवढी कमी वाढ झाली आहे.

मराठवाड्यातील जलसिंचन व पाणलोट क्षेत्राची स्थिती मराठवाडा हा निजामराजवटीतील प्रदेश आहे. 1948 साली तो महाराष्ट्रात विलीन झाला. मराठवाडा सुरुवातीपासूनच सर्वच क्षेत्रात मागासलेला विभाग आहे. स्वातंत्र्याच्या 65 वर्षांनंतर देखील मराठवाड्याचा विकासाचा अनुशेष अद्याप पूर्ण झालेला नाही. यासाठी शासनाची व राजकीय नेत्यांच्या इच्छाशक्तीचा अभाव दिसून येतो. मराठवाड्याला अनेक वेळा मुख्यमंत्रीपद मिळाले. परंतु तरी देखील मराठवाड्याच्या विकासाचा अनुशेष भरून निघून शकला नाही. मराठवाड्याला आजही दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. पाण्यासाठी वणवण भटकंती करावी लागते. पावसाचे पाणी कमी आहे. अशावेळी पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणे यासाठी अधिक लघु पाटबंधारे, कोल्हापूरी बंधारे बांधण्याची आवश्यकता आहे. मराठवाड्यात एकूण 11 मोठे प्रकल्प, 75 मध्यम प्रकल्प व 717 लघुप्रकल्प आहे. परंतु मागील वर्षाच्या दुष्काळात अनेक प्रकल्प कोरडे पडले होते.

मराठवाड्यात अजूनही 183 प्रकल्प अपूर्ण आहे. मराठवाड्यातील पाणलोट व जलसिंचनाचा अनुशेष भरून निघत नाही. जर महाराष्ट्र शासनाने मराठवाड्याचा अनुशेष खरोखर भरून काढायचा असेल तर अगोदर पाणलोट क्षेत्र व जलसिंचनाचा अनुशेष भरून काढावा लागेल तरच मराठवाड्याचा सर्वांगीण विकास होवू शकेल. गेली अनेक वर्षे महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजना सुरू असून देखील अवर्षण प्रतिरोधासाठी पायाभूत असलेले लघु पाणलोट क्षेत्र विकासाचे काम अपेक्षितपणे पूर्ण होवू शकेल नाही. जमिनीत भुजल साठे वाढविण्यासाठी प्रत्येक गाव वाडी तांड्यावर लघु पाणलोट क्षेत्र तयार करणे आवश्यक आहे. दुष्काळ निवारणासाठी दुष्काळ प्रवण भागांत लघु पाणलोट क्षेत्र निर्माण करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्राच्या 3.2 कोटी हेक्टरच्या भौगोलिक क्षेत्रावर 60 हजार लघु पाणलोट क्षेत्र आहे मात्र राज्य पाणलोट क्षेत्र विकास संचालनालयाच्या कबुली नुसार फार फार तर दहा हजार लघु पाणलोट क्षेत्रात काही ना काही कामे केली आहे. शास्त्रशुद्ध पध्दतीने फक्त पाच - सहा हजार लघु पाणलोट क्षेत्रात कामे झालेली आहेत. 90 % हून अधिक भौगोलिक क्षेत्रावर लागवड क्षेत्र व वनक्षेत्रात पाणलोट क्षेत्राचे कामे बाकी आहे. राज्यातील पाणलोट क्षेत्राचे कामे खालील प्रमाणे आहे.

तक्ता 4 : वर्षनिहाय राज्यातील पाणलोटांची कामे

वर्ष	खेड्यांची संख्या	हाती घेतलेल्या पाणलोट कामांची संख्या	खर्च कोटी रु.
2006-07	17351	27,573	491
2007-08	18,645	27,151	681
2008-09	14,773	26,858	766
2009-10	20,263	26,879	530
2010-11	15,449	268,985	662
2011-12	15,621	27,016	746
2012-03	15,803	27,382	230

स्रोत : महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल 2012-13.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येतो की, राज्यात पाणलोटाची हाती घेतलेली कामे व खेड्यांची संख्या 2006-07 ते 2012-13 या दरम्यान वाढलेली व नंतरच्या काळात यामध्ये घट झालेली दिसून येते.

पाणलोट क्षेत्राचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे कोरडवाहू शेतीतील उत्पादकता वाढविणे व जमिनीची धुप थांबविणे यासाठी एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविण्यात येतात. या कार्यक्रमांतर्गत दुष्काळ प्रवण क्षेत्रातील पाण्याचे अति दुर्भिक्ष असणाऱ्या गावांची निवड यामध्ये करण्यात येते. एकात्मिक पाणलोट क्षेत्रासाठी 90 टक्के साह्य केंद्राचे असते. केंद्र शासनाने 40.68 लाख हेक्टर क्षेत्रावर पाणलोट विकासाच्या कार्याकरीता महाराष्ट्र राज्यासाठी 948 प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे. हे प्रकल्प पाच वर्षात पूर्ण करण्यात येणार आहेत.

महाराष्ट्र राज्यात एकूण 26.707 पाणलोट क्षेत्राची कामे सुरु करण्यात आली मात्र अद्यापर्यंत 8258 पाणलोट क्षेत्राची कामे पूर्ण झाले असून 18.449 पाणलोट क्षेत्राचे कामे ही सुरु झाली. 1992-2002 या दरम्यान महाराष्ट्रात पाणलोट क्षेत्रासाठी एकूण 22,5768.85 लाख रु. खर्च करण्यात आले आहे. त्यापैकी मराठवाडा विभागावर 28.17 % विदर्भ 21.47 % व उर्वरीत महाराष्ट्र 50.36 % खर्च करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रात एकूण मोठे पाणलोटान्ची संख्या 1505, मध्यम - 5773, लहान - 9853 व सुक्ष्म पाणलोटान्ची 44.185 ऐवढे आहे. यापैकी मराठवाड्यात मोठे पाणलोटान्ची संख्या - 332, मध्यम - 1158, लहान - 1971 व सुक्ष्म पाणलोट क्षेत्राची संख्या - 9210 ऐवढी आहे.

थोडक्यात, मराठवाडा नेहमी दुष्काळ - प्रवण क्षेत्रामध्ये येणारा विभाग आहे. म्हणून जर दुष्काळ निवारण करण्यासाठी कायम स्वरूपी उपाय म्हणजे पाणलोट क्षेत्राच्या निर्मितीला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. मराठवाड्यासह राज्यात मोठे प्रकल्प बांधल्यापेक्षा लहान व सुक्ष्म पाणलोट बांधून प्रत्येक गावपातळीवर शेतीसाठी व पिण्यासाठी चा पाण्याचा प्रश्न सोडविता येवू शकतो. हे महाराष्ट्रातील पोपटराव पवारांचे हिरवे बाजार व आण्णा हजारे यांच्या राळेगणसिध्दी या दोन गावांनी दाखवून दिले आहे. दोन गावांचा आदर्श घेवून जर संपूर्ण महाराष्ट्रात पाणलोट क्षेत्राची निर्मिती केल्यास निश्चितपणे पाण्याचा प्रश्न मिटविता येऊ शकतो.

मोठ्या प्रकल्पासाठी हजारो कोटी रु. खर्च करून, हजारो हेक्टर जमिन संपादीत करून लाखो लोकांना बेघर व भूमिहीन केल्यापेक्षा निश्चितपणे पाणलोट क्षेत्राची निर्मिती केल्यास अनेक समस्यांवर मात्र करता येईल. मोठ्या प्रकल्पामुळे पैसा, जमिन, पुनर्वसन आदि समस्या मोठ्या प्रमाणात उद्भवतात. म्हणून सध्या पाणलोट क्षेत्राच्या विकासासाठी अर्थसंकल्पात अधिक निधीची तरतूद करून तसेच पाणलोट विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता आणणे आवश्यक आहे. पाणलोट विकास कार्यक्रम फक्त कागदावर न राबविता यासाठी राजकीय नेते, अधिकारी व संबंधीत कर्मचारी यांनी नैतिकता दाखवून या कार्यक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी प्रयत्न करावे यासाठी नागरिकांनी सहकार्य करावे असे झाल्यास मराठवाड्यासह संपूर्ण महाराष्ट्रात आपणास दुष्काळावर मात करण्यात निश्चितच यश मिळू शकेल.

◆ संदर्भ :

- 1) www.agri.mah.nic.in
- 2) Annual Report - 2004 Dept. of Soil Conservation and Watershed Development.
- 3) महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल - 2012-13.
- 5) Commissionerate of Agriculture GOM, Pune.